

Juri Lotmani ja Zara Mints'i arhiivid: hetkeseis

Tatjana Kuzovkina

Tuntud semiootiku, kirjandusteadlase, kultuuri- ja ajalooteoreetiku, Tartu Ülikooli professori Juri Lotmani (1922–1993) ja tema abikaasa, väljapaistva vene kirjanduse hõbeajastu tundja, Tartu Ülikooli professori Zara Mints'i (1927–1990) arhiivid on hoiul kahes Eesti akadeemilises asutuses: Tartu Ülikooli raamatukogus (käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond) ja ühes Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi ruumidest (M-320). Arhiivi Tartu-osa on kirjeldatud ja avatud uurijatele 2001. aastast.¹ Tallinna-osa aga on kirjeldatud ja korrastatud osaliselt.²

Tartu Ülikoolile anti osa arhiivimaterjale üle 1995. aastal. Arhiivi teine osa ning Lotmani ja Mints'i isiklik raamatukogu toodi 2005. aastal Tallinna Ülikooli, kui professor Rein Raua initsiatiivil (Tallinna Ülikooli rek-

tor aastatel 2006–2011) asutati Eesti Semiootika Varamu (edaspidi ESV). Fondi valduses on Lotmani ja Mints'i arhiiv, raamatukogu ja autoriõigused teadlaste tööde kordusväljanneteks. Varamu asutajate hulka kuuluvad prof. Rein Raud, prof. Mihhail Lotman (Juri Lotmani ja Zara Mints'i poeg) ja äriimees Rustam Aksenenko, kelle vahenditega osteti arhiiv ja raamatukogu pärijalt ära. Varamu tegevdirektoriks on Tallinna Ülikooli lektor Piret Peiker.

Arhiivimaterjalide jagunemine kahe linna vahel ei ole temaatiline, nii Tartus kui ka Tallinnas on hoiul: kirjad (neist suurem osa Tartus), käsikirjad, masinal kirjutatud artiklid ja monograafiad, biograafilised materjalid (neist suurem osa Tallinnas), Juri Lotmani ja Zara Mints'i õpetamis- ja kirjastustegevu-

Zara Mints lastega: Aleksei, Grigori ja Mihhailiga. Tartu, 7. november 1964. Viktor Perelõgini tehtud foto, tema isiklikust arhiivist. Avaldatakse esmakordselt.

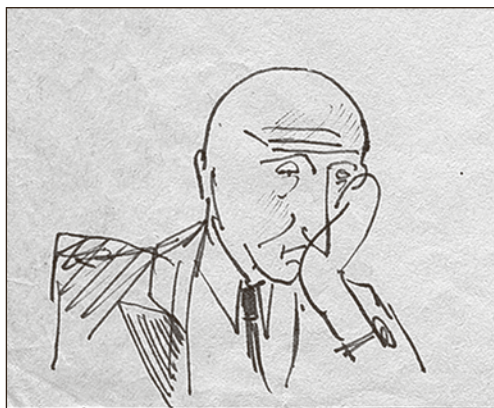
¹ Vt. T. Kuzovkina. Arhiv Jurija Mihajloviča Lotmana v biblioteke Tärtuskogo universiteta. – Studia Litteraria Polono-Slavica 5. Warszawa, 2000, lk. 477–490 (<http://www.ruthenia.ru/document/392396.html>).

² Vt. T. Kuzovkina, M. Trunin. Obzor materialov arhiva Ju. M. Lotmana v Èstonskom fonde semiotičeskogo nasledija. – Russkaja literatura, 2012, nr. 4, lk. 79–86; esitatud materjalid on avaldatud fondi asutajatega tehtud kokkuleppe põhjal.

sega seotud materjalid, fotod (neist suurem osa Tallinnas) ning teiste isikute materjalid. Säilikute poolest on Lotmani ja Mints'i arhiiv üks mahukamaid professorite eraarhiive Eestis. Tartus on arvel 2682 ning Tallinnas umbes 800 säilikut (korrastatud on umbes pool arhiivimaterjalidest).

Nii Tartus kui Tallinnas on arhiivikogusid täiendanud Juri Lotmani ja Zara Mints'i sugulased, kolleegid ja õpilased. Tartu Ülikooli raamatukogule on üle antud: 300 Lotmani originaalkirja ning kserokoopiat Lotmani kirjadest Julian Oksmanile ja Vladimir Toporovile – prof. Boriss Jegorov; kserokoopiaid Lotmani kirjadest – prof. Boriss Uspenski; valiku materjale, mis on seotud Juri Lotmani matustega, ajaleheväljalõikeid tema kohta ja tema kodus hoiul olnud A. Solženitsõni kirja Lotmanile – prof. Ljubov Kisseljova; Leonid Tsilevitsi mälestused Tartu ja Daugavpils'i teadussidemetest – prof. Pavel Reifman; materjalid, mis on seotud Juri Lotmani monograafiatega „Seespool mõtlemaid maailmu“, „Kultuur ja plahvatus“ ja „Kultuuri ettearvamatud mehhanismid“ trükiks ettevalmistamisel – Tatjana Kuzovkina.

2000. aastal jõudsid Tartu Ülikooli vene kirjanduse kateedrist arhiivi 40 kausta ainet sekundaarsete modelleerivate süsteemide alal peetud viiest suvekoolist (1964–1970) ning „Töid vene ja slaavi filoloogia alalt“,

J. Lotman. TRÜ vene kirjanduse laborandi Vladimir Kilgi (1921–1997) portree. 1960ndate aastate algus. ESV, f. 1: Lotman. Avaldatakse esmakordselt.

„Töid märgisüsteemide alalt“ ja Bloki kogumike väljaandmise materjalid.

Teiste isikute poolt ESV-le (Tallinn) üle antud materjalid on paigutatud eraldi fondi nr. 4, mis koosneb kümnest osast ja on nimetatud annetajate nimede järgi: „Boriss Jegorov“, „Maria Tarlinskaja“, „Juri Veksler“, „Boguslav Žilko“, „Jelena Pogosjan“, „Suren Zoljan“, „Peter-Alberg Jensen“, „Pekka Pesonen“, „Oleg Malevitš“, „Larissa Naiditš“.³ Kõige suurem selle fondi osa (4.1) koosneb Boriss Jegorovi materjalidest, kes on teinud koostööd ESV-ga alates 2008. aastast.⁴ Viimane tulme on Larissa Naiditšilt – rohkem

³ Fondi nr. 4 (4.1) esimeses osas on hoiul: 19 originaalkirja Zara Mintsilt Boriss Jegorovile, koopiad Jegorovi kirjadest Lotmanile 1986.–1993. aastatel, kserokoopiad Julian Oksmani (1952–1969) 33-st kirjast Jegorovile, mõned Lotmani joonistused, 34 fotot, tömmised ja muud materjalid. Teise osa (4.2) moodustavad kserokoopiad Mihhail Gasparovi 88 kirjast Maria Tarlinskajale. Juri Veksler annetas varamule (4.3) oma näidendit „Puškini viimased päevad“ puudutava kirja (1983) Lotmanile, Boguslav Žilko annetas kserokoopia Lotmani eessõnast oma artiklikogumikule poola keeles ning koopiad Lotmani kohta käivatest publikatsioonidest Poola ajakirjanduses (4.4). Jelena Pogosjan annetas rea materjale, mis on seotud Lotmani loominguga aastatest 1990–1993, sh. Lotmani poolt talle dikteeritud „Mitte-memuaaride“ käsikiri ja magnetofonilindistus (4.5); Suren Zoljan andis arhiivi konsepti Lotmani loengutest Jerevani ülikoolis (1969; 4.6); Pekka Pesonen annetas Lotmani 1987. aasta Soome esinemiste magnetofonilindistused (4.7); Peter Alberg Jensen andis varamule magnetofonilindistused Juri Lotmani vestlustest Tartu ülikooli tudengitega ja intervjuust Lidia Lotmaniga. Mihhail Malevitš andis üle materjalid oma isa Oleg Malevitši isiklikust arhiivist: Lotmani ja Mints'i originaalkirjad, Viktoria Kamenskaja mälestused oberiuutidest jm. Lotmani õetütar Larissa Naiditš andis varamule mitu Lotmani joonistust 1940. aastate teisest poolest.

⁴ Selle koostöö tulemuseks on rida publikatsioone: Vt. B. Egorov, T. Kuzovkina. J. Lotman–B. F. Egorov: Perepiska 1954–1959 gg. – Con amore. Istoriko-filologičeskij sbornik v čest' Ljubovi Nikolajevny Kisel'jovoj. Sost. R. Leibov, A. Nemzer, A. Ospovat, L. Pild, T. Stepaniščeva. OGI, Moskva, 2010, lk. 169–197; B. Egorov, T. Kuzovkina, N. Poseljagin. J. Lotman, Z. Mints–B. F. Egorov. Perepiska 1960–1961 godov. – Russkaja literatura, 2011, nr. 4, lk. 162–198; B. Egorov, T. Kuzovkina, N. Poseljagin (red.). J. Lotman, Z. Mints–B. Egorov. Perepiska 1954–1965. Izdatel'stvo TLU, Tallinn, 2012; B. Egorov, D. Kuzovkin, T. Kuzovkina. Perepiska J. M. Lotmana i Z. G. Mints s B. F. Egorovym. 1968 g. – Tekst i tradicija: Al'manax 2, Rostok, Sankt-Peterburg, 2014, lk. 361–423.

kui 400 raamatut ja autoreferaati Lidija Lotmani raamatukogust.

Iga eraarhiivi kujunemine sõltub eelkõige koguja hoiakutest. Otsustades arhiivimaterjalide põhjal, talletasid nii Juri Lotman kui ka Zara Mints oma vanemate perearhiive, mille vanimateks säilikuteks on fotod.

Tuntud Peterburi fotograafi Jossif Otsupi fotoportree Juri Lotmani vanematest on pärit 1910. aastatest.⁵ Ka Zara Mints hoidis oma vanemate ja sugulaste fotosid ja kirju ning need on sorteeritud teemade kaupa, paigutatud ümbrikutesse ja varustatud pealkirjaga. Ümbrikust nimega „Eelajalooline epohh“ (ESV, epistolaarne arhiiv) leiame kolm isa Griša Mints (1885–1942) kirja emale, Frida Sinderihhinale (1889?–1939), millest üks kuulub sisu järgi 1924. aastasse. Zara Mints talletas oma õppeedukuse tabeleid ja kiituskirju aastatest 1935–1944, päevikumärkmeid, luuletusi ja jutte aastatest 1941–1944. Zara Mints hakkas päevikut pidama 13-aastasena 10. mail 1941, põhjendades seda nii: „Teised tüdrukud kõik kirjutavad, olen ma siis neist kehvem või?“⁶ Päevik oli talle vajalik kui „hingekosutus“ ja võimalus analüüsida oma tegusid, suhteid isa (ema suri 1939. aastal), sõbrannade ja sugulastega. Päeviku stiil on segu uljusest ja eneseirooniast ning halastamatu enesekriitika, tülide ja tujuhoogude üksikasjalik kirjeldus seisab siin kõrvuti peente psühholoogiliste tähelepanekutega.

23. juunil 1941. aastal on sanatooriumis (Martõškino külas Soome lahe kaldal) päevikusse tehtud järgmine märge:

„Sõda! See on suurepärane!... Meile öeldi seda eile lõunalauas. Arst oli väga kahvatu ja paljud tüdrukud, isegi suured, hakkasid nutma. No on vast tobud! Mõtleks – mingi sõda! Õhtul oli meil rivistus. Peaarst rääkis meile just midagi, kui järsku käis prahvatus. Siis hakkasid undama viled – see oli õhuhäire! Pärast kärgatas uuesti. Need olid Kroonlinna seniitkahurid. Karjuti, et rünnatakse Kroonlinna! Ja siis hakkasid kõik

pagema. Isegi peaarst. Mina aga andsin endale ausa pioneerivande, et jooksma ma ei hakka. Läksin tasapisi, ümberringi müra ja vilin!...“

Edasi järgneb naasmine sanatooriumist Leningradi ning 2. juulil ärasõit Jaroslavl oblasti kolhoosi (45 km Ljubimi jaamast), kaasas isa kingitus – 5 köidet Majakovskit. Kaheksa tüdrukut elavad maamajas, perenaine lapsega läbikäidavas toas. Neli tundi päevas tegeldakse põllutöödega (linakikumine), valvatakse vahetustega sööklas ja saetakse puid.

Märge 14. augustist:

„Marta Nikiforovale meie toast sõitis külla ema, kes on noor, pikka kasvu ja sõlme seotud juustega. Ta kostitas meid kõiki kommidega. Pärast hakkas rääkima ja ütles, et sakslased polegi enam kaugel. Ometigi võetakse omi lapsi ikka tagasi, sest ega Leningradi sakslased ju ei võta ja kui surra, siis parem juba koos.“

Zara Mints viidi tagasi Leningradi, kust ta koos lastekoduga – seal töötas tema tädi – evakueeriti Tšeljabinskisse. 1944. aastal, olles lõpetanud kooli ja otsustanud astuda ülikooli, tuli ta Leningradi tagasi:

„Meie teekond kulges väga rahulikult. Ainult ööl vastu 3/X toimus Volhovis dokumentide kontroll – üsna ebameeldiv asi. Kell 3 öösel äratas meid kõuekõmina moodi koputus uksele. Vaguni ülem Nik[olai] Grig[orjevitš] Kartašov küsis ehmunult:

Kes on? Ja sai jõhkra vastuse:

NKVD. Avage!!!

Sel korral veel kontrolli polnud. N.Gr. püüdis seletada, et see on Kirovi [eri]otstarbeliste tööliste vagun. NKVD läks ära. Me jäime magama. Mõne aja pärast ärkasin laternavalguse peale. See oli mulle näkku suunatud ja siis tuli mitte just eriti viisakas käsk:

Dokumendid!!!

Mina ja teised tüdrukud võtsid põuest välja oma internaadi „paberilipakad“, mille NKVD vaatas väga tähelepanelikult üle. Siis järgnes otsus:

⁵ Vt. <http://lotman.pushkinskijdom.ru>

⁶ Siin ja edaspidi on Zara Mints märkmeid tsiteeritud järgmisest allikast: TÜR KHO, f. 137, s. 8. Päeviku lehed – ebastandardne mõõt ilma numeratsioonita.

Selliste dokumentidega L[eningra]di ei lasta!

... Kui aga N. Gr. NKVD-lasi „määris“, lubati meil armulikult edasi sõita [– – –].“

Zara Mints elas pidevas antisemiitlike rünnakute ootuses... Leningradis pääses ta kord rahvast täis trammist hädavaevu:

„[– – –] vaatasin korra tagasi. Ümberringi oli pilkane pimedus – maskeering. Kuhu minna – ei tea. Täiest tundmatu koht. Mida teha? ... sügasin kukalt (sõna otseses mõttes, sest polnud juba kaks nädalat pesnud). Läk-sin siis ühe tüübi juurde kõnniteel:

Öelge palun, kuidas saab siit Dekabristide tänavale?

Tüüp osutus poisiks kõige sapisemas eas – 14–15 aastat. Minu suureks üllatuseks ei ütelnud ta mulle, et ma olen juut ning mingi ma... vaid selgitas üliväikeselt, kuidas minna, ja aitas mulle isegi seljakoti selga.“

Esimesed kuud Leningradis olid täis argimuresid:

„Iga päev käisin ülikoolis, mind oli juba arvatud tudengiks ja ma kuulasin püüdnult loenguid. Kui huvitav! 1000 korda huvitavam kui koolis. No mis kuramuse süstemaatilised õpingud – mul pole veel sissekirjutustki?! Nii ei hakka mingid tarkused pähe!... Hea, et veel ülikool aitab. Iga kolme päeva kohta antakse leiba (umbes 1800), ükskord (oo progress!) anti isegi kuiva valmistoitu. Veel antakse üks kaart, millega saab teise portsu, kui seista kaks tundi järjekorras. Kõikidel tüdrukutel on selliseid kaarte üks, minul Anka Eselsoniga on neid aga [– – –] kaks. See õnn sai meile osaks järgmistel asjaoludel.

Me läksime teaduskonna dekaani, et teada saada järjekordsetest „tulevikuperspektiividest“. Seekord olid perspektiivid sünged (need muutuvad üldse iga päev). Seetõttu läks meil tuju väga kehvaks... Korrada dekaani juurde aga sisse sekretär. Vaatasin teda süngel „tulgu mis tuleb“ ilmel. Sekretär puudutas osavõtlikult mu lõuga:

Tüdruk, mis sinuga on?

Ma vangutasin jõudu pingutades pead: „Lihtsalt ...“

Sekretär ohkas:

Vaene tüdruk! ... Oled sa täna lõunat söönud?

Ma vaatasin teda üllatunult, ent tema pidas seda üllatumist meeletehteks.

Vaeseke! No lähme, annan sulle kaardikese, meil on neid üle!

Tegin uhkelt suu lahti, et üllalt loobuda, kuid ... panin siis alandlikult suu jälle kinni ja vaikisin. „Kui antakse, siis võta!“ ... No ja ühes minuga sai kaardikese seltskonna mõttes ka Anja.“

Zara Mints elas sissekirjutuseta üle kuu aja, omamata mitte ainult kaarti toiduainete ostmiseks, vaid ka võimalust kasutada raamatukogu. Viimane märgeline on päevikusse tehtud 12. novembril 1944. Võimalik, et päevik pole säilinud terviklikult.

Ilmselt olid Zara Mintsile juba nooruses omased need väljapoole vaidlust jäävad tõed, millest ta kirjutas Tamara Miljutinale (1911–2004) 1967. aastal:

„Mulle tundub, et kui sõna „kohustus“ on üldse reaalsus, aga mitte „tühi sõnakõlks“, siis iga kultuurse inimese üks olulisemaid ülesandeid on mitte lasta hävida sellel osal kultuurist, mida teab tema ja ainult tema. Ajalugu on inimesed, kes ju elasid millegi jaoks, mitte aga polnud kellegi käes marionetid. Piisab juba sellest miljardite inimeste sunnitud anonüümsusest, kes elavad väljaspool kultuuri või pole ühtedel või teistel ajaloolistel põhjustel vabad ja kelle kohta me midagi ei tea. Kultuur erinebki „sõnastusest“ selle poolest, et kaotsi ei tohi minna ühtki teadlikku elu...“⁷

Ka Juri Lotman talletas sõjaaja materjale: mitte ainult dokumente vaid ka kirju omastelt ja tuttavatelt ning päevikumärkmeid, mida ta rindel olles tegi.⁸ Säilinud on tema mahukas kirjavahetus (342 kirja) öde Lidia Mihhailovna Lotmaniga (1917–2011), kes oli samuti kirjandusteadlane ja kes töötas NSVL TA

⁷ T. Miljutina. Neskol'ko pisem Zary Grigor'evny Mints. – Blokovskij sbornik XII. Tartu, 1993, lk. 11.

⁸ Vt. T. Šor. Funkcii arxivalij v rabotax Ju. M. Lotmana. – Mogut li teksty l'gat'? K probleme raboty s nedostovernymi istočnikami. Materialy četvertyh Lotmanovskih dnei v Tallinnskom universitete (8–10 ijunja 2012 g). Redaktor-sostavitel' T. D. Kuzovkina. Izdatel'stvo TLU, Tallinn, 2012, lk. 61.

Vene Kirjanduse Instituudis (Puškini maja). Lidia Lotman oli Leningradi Ajaloo, Filosoofia ja Lingvistika Instituudi ning hiljem Leningradi Riikliku Ülikooli (1934–1939) filoloogiateaduskonna üliõpilane.

Pärast ülikooli lõpetamist sai temast Puškini maja aspirant ja seal töötas ta Boriss Eichenbaumi juhendamisel. Sõja ajal töötas ta sõjaväehospitalis, hiljem aga orbude lastekodus, millega koos ta evakueerus blokaadi ajal Leningradist. Pärast õppis ta edasi aspirantuuris Kaasanis, kuhu olid evakueeritud Leningradi ülikool ja Puškini maja.

Esimene kiri Lidia Mihhailovnalt on alustatud 1943. aastal 12. detsembril Ruzajevkis, kuhu ta tuli Kaasanist, et olla mõned päevad külas oma sõbral. Kirjast selguvad sõjaaja karmid olmetingimused: „ei olnud valgust“, sõber kes „töötab üle igasuguste inimvõimete, aga kodus tal mingeid mugavusi pole“, „ma jäin grippi ja mul on kõrge temperatuur“. Ent Lidia Mihhailovna teatab ka seda, et jätkab tööd kandidaadiväitekirja kallal ja loeb Aleksandr Ostrovski käsikirju. Ta kirjeldab üksikasjaliselt Kaasani pildigaleriid, kus paiknes ka arhiiv: Ilja Repini, Isaak Levitani, Ivan Šiškini, Ivan Aivazovski, Nikolai Roerichi maalid:

„[– –] mõningad Serovi portreed (väga häid) ja tema maal „Iphigenia Taurises“, mis on samuti väga hea pilt. Kallas kõrgete suurte ja mustavate kaljudega, kollakashallile tasasele rannaliivale sööstavad madalad vahutavad lained, taevast ja meri on hallikas-sinine. Kaldal istub aga varrukate valges kitoonis väga sirge seljaga Iphigenia, seljaga vaataja poole. Kõik see on maalitud paksude pintslilöökidega, pole silutud, kuid on samas elegantne. Suur sisetehnikas Vrubeli pannoo (kogu seina ulatuses). Faust ja Mefistofeles lendavad hobustel keskaegse linna kohal. Neil on tähelepanuväärsed ilmed ja silmad.“

Kokku on ESVs seitse Lidia Lotmani kirja vennale armees (viimane 2. juulist 1946). Lidia Mihhailovna püüab hoida venda kursis kõige toimuvaga. Tema ja õde Inna saadavad talle rindele raamatuid. 28. jaanuaril 1944 on Lidia Lotman kirjutanud: „Lugesid siin nimekirja raamatutest, mis sa

oled läbi lugenud, hakkas arvama, et sõja lõpuks oled sa hulga haritum mitte ainult tudengitest, vaid ka paljudest aspirantidest. [– –]“ Nad mõlemad olid Grigori Gukovski õpilased ja jagasid tema kreedot, mille järgi oli hädavajalik uurida kirjandust teiste ideoloogiliste voolude, ajaloo ja olmekultuuri kontekstis. Väljavõte Lidia Lotmani kirjast (28.04.–06.05.1945) Leningradist:

„Vastan sinu „metodoloogilisele“ kirjale. Ma olen üldiselt nõus kõigi sinu kirjas välja öeldud seisukohtadega. See aga muidugi ei tähenda, et see on tõde, sest me kõik oleme tulnud välja Gukovski sinelist ja vaatame seetõttu asju ühtemoodi. Sinu tüdrukud [jutt käib kursusekaaslastest, kes pidasid Lotmaniga kirjavahetust, kui ta rindel oli. – T. K., R.R.] on oma nooruse tõttu rumalad, nad ajavad taga „kontseptsioone“ ega saa aru, et kontseptsioon pole ilmingimata skemaatiline arutus, vaid avaldub tihti hoopis omapärasel faktide esitamises. Muidugi on vaja teada epohhi ja sul on siin õigus. Kirjandus pole paradiisiaed, mis eksisteeriks väljaspool aega ja ruumi, vaid ideoloogia, mis teiste ideoloogiate sees. Ma olen täiesti nõus sinu mõtisklustega riidetuse osas ja olen kokku ostnud XIX sajandi 40. aastate moepildikesi, sest tegelen selle epohhiga.“

Lidia Lotmani teoreetilistes mõtisklustes on tuntav formalistide, eelkõige aga tema õpetaja, Boriss Eichenbaumi mõju. Eriti on see märgatav tema hinnangus Mihhail Lifšitsi (1905–1983) loengule:

„Sa siiski alahindad kunstitraditsiooni tähendust. Eelkäiva perioodi või õigemini kõikide perioodide ideoloogia, s. t. ideoloogiate traditsioon mängib suurt rolli. Väljendudes vanamoodi (ütlemine, Belinski moodi): kirjanduslik, üldisemalt ideoloogiline traditsioon, loob ideoloogia vormi ja uus periood annab sellele uue sisu, mis omakorda mõjutab vormi muutumist.

See mõte on muidugi üsna vana, kuid leiab kinnitust kas või formalistide puhul, kes absolutiseerisid kirjanduslikku traditsiooni ja uurisid ainult vormi.

Meil on sinuga ühine väljaõpe ja ühised vaated kirj. küsimustele. Praegu loeb ülikoo-

lis loenguid esteetikast Moskva teadlane M. A. Lifšits, kes on Griibi jt. aatekaaslane. Ta on tark mees ja eelkõige püüdnud hakata halas-tamatult lammutama „ajaloolist determinismi“, s. t. suurte kirjanike ja suurte teoste sidumist ainult ühe ja kindla epohhiga. Ta väidab, et suure kunstniku taides sisaldub „absoluutne tuum“, mis on ühesugune mis tahes epohhil, nagu ka suured teadusavastused – Newtoni, Archimedese seadused jne. Ta süüdistab kirjandusteadust selles, et viimane ei tegele kõige olulisemaga – kunstilise spetsiifika analüüsiga ehk ühtede või teiste teoste geniaalsusega. Ta süüdistab kirjandusteadlasi, et need paigutavad geniaalsed saavutused keskpärasuse raamidesse. Kogu selles kriitikas on minu arvates *raison d'être*, tema jaatav pool on aga oluliselt nõrgem: ta leiab, et kunstiteos on tähelepanuväärne juhul, kui selles kajastatakse elu olulisi küsimusi, ning vaja on tegeleda mitte sellega, et mida autor tahtis kujutada, vaid sellega [,] mida ta kujutas, s. t. analüüsida ühiskondlikke probleeme [,] mis leidsid teoses kajastamist. Just nimelt neid, „mis leidsid kajastamist“, mitte neid, mida autor kajastas. Autor on tema kontseptsiooni järgi nagu klaas [,] millest paistab läbi tegelikkus. Kunstiteose vorm ja sisu moodustavad terviku, kusjuures esmakohal, nagu näed[,], on tal sisu. Nii on tema kontseptsioon vaesem kui esialgne haare.“ (tsit.: ESV, f. 1: Lotman. Perekondlik kirjavahetus)

Lotmani arhiivis on talletatud üheksa kirja Juri Lotmanilt oma õdedele ja emale (05.03.1944–03.09.1945), milles on väärtuslikke tõendeid tema eneseharimise kohta. Nii kirjutab ta 27. jaanuaril 1945:

„Istun nüüd maha hea kavatsusega kirjutada minu poolt ammu lubatud „suur“ kiri. Kõik järgemööda. Tegevuspaik. Olen praegu suures mõisamajas. Sõja jooksul on see hoone vahetanud mitmeid omanikke ja iga aeg on jätnud siia oma jälje. Enne sõda oli siin omanikuks poolakast mõisnik, kellest on maha jäänud Beckeri tiibklaver alumisel korrusel, luksuslikud peeglid ja nahast mööbel. Kui sakslased okupeerisid Lääne-Poola, arreteeriti omanik ja saadeti Dachausse ning tema kohale istus sakslane. Tema peremehetsemi-

sest jäid siia maha kasarmu-stiilis mööbel, hunnik saksa romaane, gravüür „Preisi neu“ jm. Viimased kihid on plehku punuvatelt fritsudelt, kes veetsid siin kaks ööd. Neist jäid maha öled kõikides tubades, tühjad pudelid ja jäätmed parketil. Me jäime siia öömajale, kuidagiviisi puhastasime ära ühe toa teisel korrusel ja istume nüüd nahast tugitoolides mitte kehvemini kui näiteks Pan Rodziwill [*sic!* p. o. Radziwill]. Minu ette lauale on laotatud raamatud. Minu raamatupark on tublisti suurenenud: 1) sain panderolliga oma ülikooli-sõpradelt neli raamatut (Knut Hamsun, O. Wilde, A. France ja H. Heine). Te võite arvata, kui liigutatud ma olin. Trofeedena olen ma kahmanud neli prantsuskeelset raamatut, täpsemalt: 1) J. Sandi romaan „Jeanne“ 2) Vicomte de Bragelonne – mõlemad sellised nagu Lidal olid 3 musketäri 3) „Le Renegat“ ja „Le Dieu est-il français“? [*sic!* Ilmselt käib jutt raamatust Friedrich Sieburg „Dieu est-il Français“] – üsna intriigeeriv pealkiri. Praegu püüan prants.-vene sõnastiku abil jagu saada „Jeanne ´ist“. Üldiselt annab võrdlemisi kergelt järele, ent kohad, kus austatud autor kaldub arutlema, on minu jaoks ületamatuks takistuseks nagu mingisugune moraalne miiniväli. [– – –] Mul on üks metodoloogiline küsimus. Kui ma prantsuskeelses raamatus kohtan tundmatuid sõnu, kas tasub need siis kõik pähe õppida või jätta meelde see, mis meelde jääb. Ma kirjutan kõik tundmatud sõnad välja ja õpin ära, kuid see aeglustab väga lugemist ja nii pean ma iga peatüki juures jокutama nii kaua, kuni see mind ära tüütab.“ (TÜR KOH, f. 135, s. 1937, 1. 3–4)

1951. aasta jaanuaris Juri Lotman ja Zara Mints abiellusid ja kaks väikest perearhiivi panid aluse kahe väljapaistava kirjandusteadlase suurele arhiivile. Vaatamata pidevale hõivatusel ja olmeprobleemidele (neli ümberkolimist ja ahjuküttega korterid) kasvas perearhiiv lakkamatult. Zara Mintsi pingutustest hoida kirjavahetus korras räägivad tema koostatud kirjed Kornei Tšukovski ja Jelena Tageri kirjade kohta. Ta paigutas fotod pealkirjastatud ümbrikutesse (daatumi ja koha osundamisega).

Juri Lotmani ja Zara Mintsi epistolaarne arhiiv sisaldab rohkem kui 2500 säilikut (umbes 20 000 kirja). Nii Tartus kui ka Tallinnas pole see arhiiv jagatud kaheks omaette epistolaarseks fondiks, sest suurem osa kirja-saatjatest on pöördunud abikaasade poole ühiselt. Üks arhiivi huvitavamaid osi on tihti Tartust väljaspool käinud (konverentsidel ja tööl vajalikes raamatukogudes) abikaasade peaaegu 30 aasta pikkune kirjavahetus.

Põhilise osa moodustavad kirjad kolleegidelt-filoloogidelt. Alaliste korrespondentide hulgas, kellega kirjavahetus polnud ainult teaduslik, vaid ka lähedasem, olid: Mihhail Gasparov (1935–2005), Miroslav Drozda (1924–1990), Boriss Jegorov (sündinud 1926), Vjatšeslav Ivanov (sündinud 1929), Dmitri Lihhatšov (1906–1999), Dmitri Maksimov (1904–1987), Julian Oksman (1894–1970), Aleksandr Pjatigorski (1929–2009), Vladimir Toporov (1928–2005), Boriss Uspenski (sündinud 1937).

Mahuka kihi epistolaarsest arhiivist hõlmavad sekundaarsete modelleerivate süsteemide suvekoolide ja Tartu-väljaanete osalised, kelle hulgast leiame (lisaks ülalpool nimetatutele): Sergei Averintsevi (1937–2004), Pjotr Bogatõrjovi (1893–1971), Andrei Zalisnjaki (sündinud 1935), Eleazar Meletinski (1918–2005), Boriss Gasparovi (sündinud 1940), Aron Gurevitši (1924–2006), Lidia Ginzburgi (1902–1990), Uku Masingu (1909–1985), Merab Mamardašvili (1930–1990), Dmitri Segali (sündinud 1938), Roman Timentšiku (sündinud 1945), Nikita Tolstoi (1923–1996).

Juri Lotmani ja Zara Mintsi korrespondentideks olid ka teised väljapaistvad teadlased, nagu: Mihhail Aleksejev (1891–1981), Paul Ariste (1905–1990), Viktor Vinogradov (1894–1969), Viktor Žirmunski (1891–1971), Juri Apresjan (sündinud 1930), Pavel Berkov (1896–1969), Vadim Vatsuro (1935–2000), Algirdas-Julien Greimas (1917–1992), Boguslav Žilko (sündinud 1944), Árpád Kovács (sündinud 1944), Julia Kristeva (sündinud 1941), Claude Lévy-Strauss (1908–2009), Jiří Levý (1926–1967), Aleksei Lossev (1893–1988), Maria-Renata Maijenova (1910–1988),

Oleg Malevitš (1928–2013), Juri Mann (sündinud 1929), Igor Meltšuk (sündinud 1932), Nikolai Mordovtšenko (1904–1951), Nikolai Piksarov (1878–1969), Anatoli Predtšetšenski (1883–1966), Vladimir Propp (1895–1970), Aleksandr Reformatski (1900–1978), Cesare Segre (1928–2014), Kirill Taranovski (1911–1993), Zvetan Todorov (sündinud 1939), Thomas Sebeok (1920–2001), Umberto Eco (sündinud 1932), Jerzy Faryno (sündinud 1941), Aleksandar Flaker (1924–2010), Gejr Kjetsaa (1937–2008), Viktor Šklovski (1893–1984), Natan Eidelman (1930–1989), Boriss Eichenbaum (1886–1959), Jefim Etkind (1918–1999).

Arhiivis on hoiul kirju ja õnnitluskaarte veel mitmetelt tuntud vene ja eesti kultuuritegelastelt, nagu: Valmar Adams (1899–1993), Pavel Antokolski (1896–1978), Lilia Brik (1891–1978), Jelena Bulgakova (1893–1970), Natalja Gorbanevskaja (1936–2013), Daniil Granin (sündinud 1919), Jaan Kross (1920–2007), Eduard Limonov (sündinud 1943), Juri Ljubimov (1917–2014), Nadežda Mandelštam (1899–1980), Lennart Meri (1929–2006), Bulat Okudžava (1924–1997), David Samoilov (1920–1990), Aleksandr Solženitsõn (1918–2008), Aleksandr Tvardovski (1910–1971), Konstantin Fedin (1892–1977), Anastasia Tsvetajeva (1894–1993), Kornei Tšukovski (1882–1969), Ilja Ehrenburg (1891–1967), Maria Judina (1899–1970).

Suure kihi epistolaarsest arhiivist moodustavad maailma juhtivate humanitaarsete väljaannete (kus Lotmani avaldati) kirjastajate ja toimetajate kirjad, konverentsikutsed ja kirjad, mis kõnelevad loengute ja erikursuste organiseerimisest Moskva, Leningradi, Alma-Ata, Odessa, Jerevani, Tbilisi, Praha, Rooma, Budapesti ja teiste linnade ülikoolides.

130 kirja on ühendatud jakku nimega „Lugejate ja televaatajate kirjad“. Põhiliselt on need kirjad Puškini-raamatu lugejatelt ja „Vestlusi vene kultuuriloost“ vaatajatelt. Teleloengud töid Lotmanile tõelise kuulsuse ja perestroika ajal sai temast üks ajastu intellektuaalseid juhte. Vaatajaid vaimustas tema tolerantsus, eruditsioon ja kõlbeline jõud

ning temalt isegi küsiti nõu elu keerulistes olukordades.

Epistolaarsest arhiivist võib eraldi esile tuua õpilaste kirjad. Juri Lotmanil ja Zara Mints'il jätkus hingesoojust selleks, et teada ja innustada oma endisi tudengeid paljude aastate vältel. Seda tunnistavad 77 kirja Vana-Irboska õpetajalt Raissa Artemjevilt (sündinud 1937), armeeteenistuses Igor Tšernovi kirjad ja Gabriel Superfini (sündinud 1943) kirjad laagrist.

Olulise osa epistolaarsest arhiivist moodustavad palved saata Tartu väljaandeid: Ukraina ülikoolide ja instituutide raamatukogud, Venemaa kaugemad paigad (Perm, Lõuna-Sahhalin), Moskva õigeusklik vaimne akadeemia, Itaalia, Prantsusmaa, Ameerika Ühendriikide, Kanada, Bulgaaria, Saksamaa, Tšehhi, Serbia, Poola, Ungari, Jaapani ja Hiina teadlased ning raamatukogutöötajad. Raamatuid palusid saata ka tudengid, kes tahtsid „tegeleda tõelise teadusega“, kirjanudmuuseumide töötajad, spetsialistid-humanitaarlased, tehnikaalade intelligentsid.

Juri Lotmani ja Zara Mints'i epistolaarne arhiiv annab rikkaliku materjali Nõukogude intelligentsi (1940.–1990. aastad) maailma-vaate ja elulaadi uurimiseks.

Lisaks Juri Lotmani ja Zara Mints'i fondidele on Tallinnas ka eraldi asuv sugulaste ja teiste isikute fond ning Lotmani ja Mints'i raamatukogu (rohkem kui 13 000 trükitud ühikut 18.–20. sajandist).

Kõige olulisemaks Juri Lotmani fondide osaks on tema artiklite ja monograafiade käsikirjad ja masinal kirjutatud käsikirjad. Neid talletati hulga hoolikamalt kui näiteks autasude ja aunimetuste tunnistusi. Sellise hooliga hoiti vaid laste ja lastelaste materjale: koolitunnistusi, meditsiinilisi dokumente, joonistusi ja luuletusi.

Ainukene täielikult esindatud monograafiakäsikiri on Tartus hoiul olev „Kunstilise teksti struktuur“ (Moskva, 1970), kõik teised (millest suurem osa on autori paranduste ja toimetamismärgetega) on esindatud masinal kirjutatud käsikirja erinevate variantidega. Monograafiade ja artiklite trükiks ettevalmistamise materjalide jagunemine

kahe linna vahel on täiesti mehaaniline. Nii näiteks on Tartus hoiul monograafia „Poeetilise teksti analüüs“ (Leningrad, 1972) masinal kirjutatud käsikiri, Tallinnas aga teine. Mõlemad erinevad trükivariandist omal moel. Tallinnast on leitud kaks peatükki monograafiast „Kultuur ja plahvatus“ (Moskva, 1992), Tartus on 4 säilikut, mille moodustavad selle monograafia erinevad versioonid jne. Nii Tallinnas kui ka Tartus on hoiul raamatu „A.S. Puškini romaan „Jevgeni Onegin“ : Kommentaarid. Õppevahend õpetajale“ (Leningrad, 1981). Peaaegu täielikult on arhiivis esindatud 1990.–1993. aastate materjalid, mil Juri Mihhailovitš seoses nägemise halvenemisega dikteeris sekretärile oma artikleid, monograafiaid, kirju ning toimetas nende abil ja kaudu ka oma tekste.

Lisaks tema artiklite ja monograafiade käsikirjadele ja masinal kirjutatud käsikirjadele on Juri Lotmani fondides hoiul: biograafilised dokumendid, töömaterjalid ja kartoteegid, mustandmärkmehed, retsensioonid, ettekanded, esinemised, suvekoolide ja konverentside materjalid, teiste isikute avaldatud või mitte avaldatud teadustööd, mis olid saadetud hinnangute saamiseks, sümposiumite ja konverentside kutsed, materjalid, mis on seotud tema tegevusega Tartu ülikoolis jne.

Biograafiliste materjalide hulgas (mis asuvad Tallinnas) on ajastu eredaid tööendeid, näiteks 1970. aasta 30. jaanuari läbiotsimiste protokollid, mis on seotud kuu aega varem toimunud Natalja Gorbanevkaja (1936–2013), poeedi, õiguskaitseja, *samizdat*-infobülletääni „Jooksvate sündmuste kroonika“ toimetaja ning Punasel väljakul toimunud Tšehhoslovakkia Nõukogude okupatsiooni vastasest miitingust osavõtja, arreteerimisega. Lisaks süüdi mõistetud Gorbanevkaja kirjadele ja raamatutetele, Nikolai Gumiljovi ja Daniil Harmsi teoste *samizdat*-väljaannetele ja ajalehele Viimased Uudised (mis ilmus Tallinnas aastatel 1926–1927) pälvis organite tähelepanu ka Juri Gelperini humoorikas poeem „Superfinuse Triumpf“, mis oli pühendatud Gabriel Superfinile, kes 1969. aastal

heideti KGB esildise peale Tartu ülikoolist välja.⁹

Biograafiliste materjalide hulka kuuluvad ka Juri Lotmani matusega seotud materjalid: 1993. aasta novembri algul Eesti, Vene (nii pealinn kui ka provintsid), Saksa, Itaalia, Rootsi ja Taani ajalehtedes ning ajakirjades ilmunud nekroloogid, Tartu Ülikooli rektori Peeter Tulviste pöördumine Venemaa ja ka Eesti välisministeeriumi poole seoses palvega lubada matusele saabunud inimestel ületada piir ilma viisata (luba selleks ka anti), 76 telegrammi, faksid, elektroonilised kirjad kaastundeavaldustega.

Juri Lotmani arhiivis on veel hoiul materjalid, mis seotud tema kirjandusliku tegevusega (luuletused, Heinrich Heine tõlkeid) ja lisaks umbes 450 joonistust.¹⁰

Biograafiliste materjalide osa täieneb pidevalt. 2012. aasta veebruaris toimus Tallinna Ülikoolis näitus „Kolm päeva Juri Lotmani elust“ (kuraatoriks Gabriel Superfin, põhiteostajateks Gabriel Superfin ja Tatjana Kuzovkina). Materjalid grupeerusid ümber: Lotmani esimene tööpäev Eestis (1. september 1950), esimene tööpäev IV rahvusvahelisel slavistide kokkutulekul (1. september 1958) ja vägede sisseviimise päeval Tšehhoslovakkiasse (21. august 1968).

Eksponaatide hulgas olid näiteks koopiad „J.M. Lotmani toimikust MN Eesti NSV Tallinna KGB 10. osakonnas“ (ERAF, f. 136 SM, n. 1, s. 21617), milles leiduvad ka dokumendid Lotmani sõitudest välismaale aastatel 1979–1987. Kuni 1986. aastani lubati Lotmanil käia ainult sotsialistlikes maades. Tõenäoliselt ei tekitanud esmakordne dokumentide esitamine (ülikoolisiseselt) Lotmani kandidatuuri suhtes vastuväiteid. Ent järgmises etapis, kui Lotmani kohta andsid infot mitmed KGB allüksused, lisandusid tema portreele „nõukogudevastased jooned“, meelde tuli Natalja Gorbanevskaja juhtum ja juurde tulid

antisemitismi motiivid. Ühes kokkuvõtvatel teatistest, mille koostas ENSV KGB esimehe kohusetäitja Venjamin Porõvkin, on summeeritud KGB organite pretensioonid Lotmani vastu (kuupäev puudub, teatis on kõrvuti toimumata jäänud Rootsi-sõidu materjalidega 1982. aastal):

„1969.–1973. aastal oli KGB organite vaateväljas grupp juudi rahvusest TRÜ õppejõude: REIFMAN P. S., MINTS Z. G., LOTMAN J. M., GABOVITŠ J. J., GABOVITŠ J. A. seoses asjaoluga, et Tartut külastas Moskva linna elanik poetess GORBANEVSKAJA Natalja. Gorbanevskaja tutvustas neile nõukogudevastast kirjandust, kogus laimavat informatsiooni ja löi sidemeid isikutega, kes on karistust kandnud natsionalistliku tegevuse eest.

Tehti kindlaks, et GORBANEVSKAJA peatus Tartus MINTSI Z.G. – professor Juri Lotmani – korteris. 1969. aastal ja 1970. aastal külastas Tartut USA kodanik JAKOBSON, kes näitas üles huvi LOTMANI vastu ning kohtus temaga. JAKOBSON töötas enne sõda NSVL Praha esinduses, jäi Läände ja asus elama USAsse ja töötas LKA NSVL-asjade ekspordina.

Mainitud perioodil kohtus LOTMAN fennougristide kongressil USA kodaniku SEBEOKIGA.¹¹ SEBEOKI kohta on teada, et ta on erinevatel aegadel möödunud aastatel kallutanud kodumaa reetmisele 5 ungari teadlast. Nende kohtumiste iseloomu ei õnnestunud välja selgitada.

Olles TRÜ vene kirjanduse juhataja, püüdis J. LOTMAN valida kaadrit juudi rahvusest isikute hulgast. 1969. aastal heideti TRÜst distsiplineerimatus ja edasijõudmatus pärast välja G. SUPERFIN, eabühtlase tasemega kirjanduslike teoste autor. LOTMAN J.M. palus isiklikult ja tungivalt rektoraati ja ministeeriumi, et SUPERFIN võetaks tagasi õpingutele. Märkimist leidsid veel teisedki J. LOTMANI püüded vastu võtta

⁹ Vt. T. Kuzovkina. Odin den' professora J. M. Lotmana. Pamjati Natal'i Gorbanevskoj. – Novyi Mir, 2015, nr. 3, lk. 140–153.

¹⁰ Vt. T. Kuzovkina, S. Daniel (koost.) Juri Lotmani autoportreed. Avtoportrety J. M. Lotmana.– Juri Lotman. TLÜ, Tallinn, 2016.

¹¹ Jutt käib Thomas Sebeokist (Thomas A. Sebeok, 1920–2001) – ungari päritolu Ameerika semiootikust ja lingvistist.

Paul Ariste telegramm J. Lotmanile Ameerika semiootiku Thomas Sebeoki (1920–2001) saabumisest Tartusse. 17. august 1970. TÜR KHO, f. 135, s. 66, l. 1.

või üle tuua TRÜsse juudi isikuid, seda just Danieli poja puhul, kes oli kandnud karistust nõukogudevastase tegevuse pärast.¹²

Seoses GORBANEVSKAJA arestiga andis Moskva linna prokurör Tartu linna prokurörile ülesande viia läbi LOTMANI J.M. ja MINTSI Z.G. korteris läbiotsimine ja nende kui tunnistajatega ülekuulamine. 30. jaanuaril 1970. aastal toimunud läbiotsimise käigus konfiskeeriti abikaasade LOTMANI J. ja MINTSI Z. juurest *zamizdat*’i teel levitatud ja välismaal trükitud GORBANEVSKAJA, SUPERFINI, GUMILJOVI kirjanduslikud teosed. Moskva rahvakohtu erimääruse järgi, mis puudutas LOTMANI J. M. seoses GORBANEVSKAJA N. kriminaalaja uurimisega, tegi TRÜ Parteikomitee 14. detsembril 1970. aastal kommunist LOTMANI J. M. noomituse ilma sissekandeta arvestuskaardile. GORBANEVSKAJA sõitis 1975. aas-

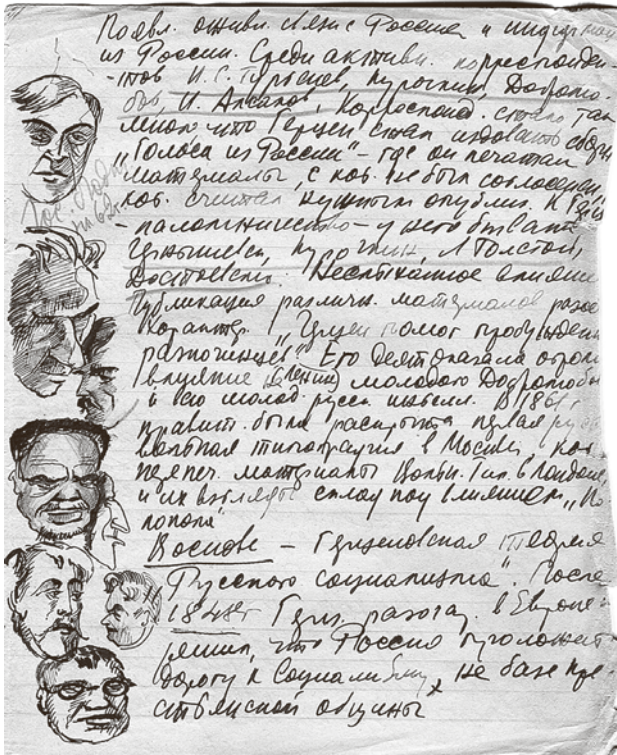
tal ära Prantsusmaale ja töötab radiojaama „Vabadus“ Pariisi esinduses ning ajakirjas „Kontinent“.

Viimaste aastate kohta pole meie käsutuses Lotmanit puudutavaid kompromiteerivaid andmeid ja ülikooli juhtkond iseloomustab teda positiivselt.“ (ERAF, f. 136 SM, n. 1, s. 21617, l. 17)

1986. aastal võeti maha keeld sõita kapitalistlikesse riikidesse ja Lotmanil õnnestus käia Itaalias, Inglismaal, Saksamaal, Prantsusmaal, Belgias ja Venetsueelas.

Zara Mintsi fondi materjalide sisu sarnaneb Lotmani omaga: tudengiaja konspektid, teaduslike tööde käsikirjad ja masinal kirjutatud käsikirjad, kandidaadiväitekirja ettevalmistusmaterjalid, doktoriväitekirja variandid, materjalid, mis seotud kursuse- ja diplomitööde juhendamise, Tartu Bloki-konverentside ja Bloki kogumike materjalid jne. Eriti

¹² Aleksandr Juljevitš Daniel, tuntud õiguskaitsete Juli Danieli ja Larissa Bogorazi poeg. Tä astus TRÜ füüsikateaduskonda 1968. aasta suvel, mil tema vanemad viibisid vahi all. Pärast seda, kui ta oli kõik eksamid vastanud hindede viis, tühistati ootamatult vastuvõtt vene gruppi. Lisaks Lotmanile kostis Danieli eest TRÜ rektorile Fjodor Klementile ka Kornei Tšukovski. Selle kohta käiv Klementi kirjavahetus Tšukovskiga on hoiul TÜR KHO-s.

J. Lotman. Lehekülj tudengikonspektist. 1940ndate aastate teine pool. ESV, f. 1: Lotman. Avaldatakse esmakordselt.

huvitavad on Z. Mintsi märkmeraamatud kui polüfunktsionaalne ja mitmežanriline tekst. Neist leiab märkmeid olme kohta (võlgade loendid, lõunate- ja õhtusööikide menüüd, ostude nimekirjad, kodutööde plaanid, aadressid ja telefonumbrid), teadustööde kavu ja konspekte, Juri Lotmani konverentsiettekannete ja loengute konspekte, tema seminaride tudengite nimekirju, märkmeid enda ja Juri Lotmani bibliograafia koostamiseks. Z. Mintsi päevikud ja märkmeraamatud sisaldavad unikaalset faktimaterjali, mida ei tule arvesse võtta mitte üksnes tuntud Tartu teadlaste elulugude ja loomingu uurimisel, vaid ka Tartu-Moskva koolkonna arengu ning vene kirjanduse „hõbeajastu“ uurimiskoolkonna kirjeldamisel.

Töö J. Lotmani ja Z. Mintsi arhiivide korraldamise ja uurimisega jätkub.

Vene keelest tõlkinud
Kaspar Jassa

Uurimus on tehtud SA Eesti Teadusagentuuri projekt PUT81 toetusel.

Tatjana Kuzovkina

(1965), PhD, vanemteadur, Tallinna Ülikool, Narva mnt. 29, 10120 Tallinn, tatjana.kuzovkina@gmail.com